

Микола МОСКАЛЮК

*Доктор історичних наук, професор,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

Тарас МОЛОТОК

*Здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка,
Тернопіль, Україна
tarasmolotok7@gmail.com*

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ

Події другої половини XIX – початку XX століття стали періодом глибоких соціально-економічних змін на Правобережній Україні, що фактично визначили подальшу траєкторію економічного піднесення регіону в складі Російської імперії. Даний період відзначався відходом від традиційної аграрної моделі – до індустріальної економіки, становленням ринкових зв'язків, зростанням промислового виробництва та перебудовою соціальної структури населення. Водночас, розвиток Правобережжя вирізнявся поєднанням пережитків феодально-кріпосницької системи з новими капіталістичними тенденціями. Простежити закономірності розвитку українського регіону в означений нами період важливо у контексті розуміння історичних, політичних та економічних процесів, що мають вплив на сьогодення. На нашу думку, це породжує актуальність даного дослідження.

Скасування кріпосного права внаслідок реформи 1861 року стало ключовою віхою у трансформації соціально-економічних відносин не лише на Правобережжі, а й в усій окупованій росією території України. Реформа припинила особисту залежність селян від поміщиків і створила передумови для появи ринку вільної найманої праці. Однак, її наслідки вважаються суперечливими. Значна частина орних земель залишилася у руках різних польських і російських поміщиків, які зберігали свої панівні позиції в регіоні, тоді як прості селяни отримували наділи, іноді значно менші, ніж до реформи. Так, у Київській і Подільській губерніях середня площа селянських наділів, за різними оцінками, скорочувалась в середньому на 20–30 %, що змушувало селян орендувати землю або шукати додаткові джерела доходу, необхідного для базового існування. До того ж викупні платежі, які селяни були зобов'язані виплачувати державі протягом багатьох років, суттєво обмежували їхні економічні можливості. У підсумку, виникла ситуація аграрного перенаселення

та загострення соціальної напруги, яка переросла в селянські виступи й конфлікти із землевласниками. Із вище зазначеної інформації випливає, що хоча реформа відкрила шлях до ринкових відносин, вона водночас закріпила низку проблем, що стримували модернізацію сільського господарства [1; 2, с. 259-268].

Важливо зазначити, що у другій половині XIX століття поступово утверджувалися капіталістичні форми господарювання, що особливо проявилось в аграрному секторі. Сільське господарство Правобережжя дедалі більше почало орієнтуватися на ринок, а не тільки на власне споживання. Збільшувалися посівні площі зернових культур, насамперед пшениці, жита й ячменю, які активно експортувалися через чорноморські порти. Паралельно швидко зростало вирощування технічних культур, насамперед цукрового буряка, що стало підґрунтям для виникнення потужної цукрової промисловості. Уже в 1870–1880-х роках Правобережжя перетворилося на провідний район буряківництва в імперії. Відомі підприємницькі родини – це Терещенки, які звели заводи в Глухові, Андрушівці, Симиренки збудували Мліївський завод, Яхненки створювали комплексні виробничі структури, які поєднували вирощування сировини та її переробку. Наприклад, Мліївський цукровий завод Симиренків був одним із технічно найоснащеніших підприємств свого часу й впроваджував сучасні методи очищення цукру. Це сприяло розвитку агропромислових зв'язків, коли сільське господарство й промисловість функціонували як єдина ціла система. Цукрові заводи виступали не лише як виробничі об'єкти, а й як економічні центри, що стимулювали розвиток інфраструктури, торгівлі й зайнятості [2, с. 264; 3; 4].

Промисловий розвиток Правобережної України відбувався в рамках загальноімперських процесів індустріалізації, які набрали сили наприкінці XIX століття. Варто простежити, що у цей період відбувався активний перехід від мануфактурного виробництва до фабрично-заводської системи з широким використанням різних машин і парових двигунів. Хоча центри важкої промисловості формувалися переважно на Донбасі та Придніпров'ї, а Правобережжя спеціалізувалося на переробній та харчовій промисловості. Окрім цукрової галузі активно розвивалися спиртові заводи, наприклад, у повітах Вінницькому та Кам'янець-Подільському, борошномельні підприємства й тютюнова індустрія. Внаслідок цього зростала кількість фабрик і заводів, утворювалися нові промислові центри, а міста такі як Київ, Вінниця, Житомир перетворювалися на важливі економічні вузли. Тому, нескладно простежити, що попри збереження аграрного характеру, наприкінці XIX – на початку XX ст. Правобережна Україна поступово включалася у процеси індустріальної модернізації [5].

Наступним важливим чинником економічного зростання Правобережжя у другій половині XIX ст. стало розбудова розгалуженої транспортної мережі, передусім залізничної. На нашу думку, будівництво залізниць, розпочате в 1860-х роках, швидко набуло стратегічного значення для інтеграції регіону в економічний простір імперії. Однією з перших стала лінія Київ-Балта, яка була зведена у 1866 році, що з'єднала центральні райони з південними портами, зокрема Одесою. У 1870-х роках проклали залізницю Київ-Брест, яка забезпечила зв'язок із західними губерніями та європейськими ринками. Подальший розвиток мережі, включно з лініями Козятин-Жмеринка та Бердичів-Шепетівка, сприяв утворенню великих транспортних вузлових пунктів у таких містах, як Київ, Жмеринка, Козятин. Завдяки залізницям значно скоротився час перевезення вантажів і знизилися транспортні витрати, що було особливо важливо для цукрової промисловості, яка потребувала швидкої доставки сировини з полів на заводи. Крім того, потрібно розуміти, що залізнична мережа стимулювала розвиток внутрішньої торгівлі, сприяла урбанізації та загальному поживанню економічного життя регіону [6].

Необхідним до вивчення вважаємо і соціальні зміни, що беззаперечно були невід'ємною частиною економічної модернізації Правобережної України. Розвиток промисловості, зокрема цукрової, спиртової та борошномельної, сприяв виникненню нового соціального прошарку, а саме робітничого класу. Його чисельність зростала здебільшого за рахунок селян, які через малі наділи не могли ефективно вести господарство й шукали роботу в містах або на підприємствах. Наприкінці XIX ст. на великих цукрових заводах працювали сотні, інколи тисячі робітників, значна частина з яких прибували для роботи на певний сезон. Умови праці залишалися дуже важкими для простих людей. Офіційні дані стверджують, що робочий день часто тривав 10–12 годин, зарплата була дуже низькою, інколи навіть символічною, а соціального захисту майже не існувало. Це сприяло зростанню соціального невдоволення та активізації робітничого руху, що виявлялося у страйках і протестах, особливо під час революційних подій 1905–1907 рр. Паралельно в українському суспільстві формувався інший важливий прошарок – буржуазія, представлена власниками підприємств, купцями та банкірами. На Правобережжі вона часто була багаторасовою і включала українських, польських, єврейських та російських підприємців, які відігравали ключову роль у економічному розвитку [7-8].

Уже на початку XX століття економічний розвиток Правобережної України вирізнявся нерівномірністю й сильною залежністю від низки загальноімперських та світових економічних процесів. Економічна криза 1900–1903 рр. спричинила скорочення виробництва, закриття частини підприємств і

сильне зростання безробіття. Особливо відчутним був спад у цукровій промисловості, де падіння попиту та цін на продукцію завдавало суттєвої шкоди. Наступна економічна та політична нестабільність 1904–1908 рр. поглибила ці негативні тенденції, впливаючи як на промисловість, так і на сільське господарство. Лише з 1909 року розпочалося відновлення економіки, що тривало до 1913 року й супроводжувалося зростанням виробництва, розширенням внутрішнього ринку та пожвавленням торгівлі. У цей період посилювалися процеси концентрації виробництва, бо дрібні підприємства витіснялися більшими, виникали синдикати та інші монополістичні об'єднання. У цукровій галузі, наприклад, діяли союзи виробників, які координували обсяги виробництва та ціни, що було типовим явищем для економіки початку XX століття [9].

Також суттєвий вплив на аграрний сектор мала відома Столипінська аграрна реформа, спрямована на зміну традиційної селянської общини та формування шару заможніших селян-власників. У 1906–1911 рр. селянам надали право виходити з общини й закріплювати землю у приватну власність, створюючи хутори та відруби. Що цікаво, на Правобережжі цей процес мав свої особливості, бо тут і раніше існували елементи індивідуального землеволодіння, тож реформа просувалася швидше, ніж у ряді центральних губерній імперії. Водночас заможніші селяни, так звані куркулі, активно скористалися новими можливостями для розширення господарств, впровадження сучасних агротехнічних прийомів та закупівлі сільськогосподарської техніки. Це сприяло зростанню врожайності та товарності виробництва. Однак, значна частина селян залишалася малоземельною і не могла скористатися перевагами реформи, що зберігало проблему аграрного перенаселення й соціальної нерівності в селі [10].

Таким чином, соціально-економічний розвиток Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. визначився складною взаємодією старих традиційних структур і нових процесів, які проходили нерівномірно й мали суперечливий характер, адже з одного боку, зберігалися пережитки феодальних відносин у формі великого поміщицького землеволодіння, малоземелля селян та аграрне перенаселення, що стримували розвиток продуктивних сил і загострювали соціальні протиріччя, з іншого боку поступово встановлювалися ринкові механізми господарювання, розвивалося товарне сільське господарство і переробна промисловість, що сприяло інтеграції регіону в загальноімперський і світовий економічний простір.

Важливим наслідком цих змін стало формування нової соціальної структури, у межах якої поряд із традиційним селянством з'являлися робітничий клас і підприємницька буржуазія, що відображало глибинні

перетворення економічного життя. Водночас, урбанізація, розвиток транспортної інфраструктури та зміцнення промислових центрів і агропромислових комплексів, зокрема цукрової галузі, посилювали економічну динаміку регіону; проте нерівномірність розвитку, залежність від зовнішніх ринків і кризи початку XX ст. свідчили про незавершеність модернізації. У результаті поєднання архаїчних елементів і нових економічних тенденцій сформувало специфічну модель розвитку Правобережної України, яка визначила її місце в тодішній державній економічній системі й заклала підґрунтя для подальших соціально-економічних та політичних змін XX століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Москалюк М. Соціально-економічний розвиток України у другій половині XIX – на початку XX ст. Україна–Європа–Світ. 2016. Вип. 17. С. 86-95.
2. Бойко О. Д. Історія України : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2006. 686 с.
3. Гайдай О. М. Цукрова промисловість як складова частина землеробської культури: історія становлення та розвитку на прикладі підприємств Харитоненків (середина XIX – початок XX ст.). URL: http://resource.history.org.ua/publ/chornlit_2011_5_9
4. Щедрий вівторок. Родина Терешенків: цукрові магнати та меценати, які змінили Київ. URL: <https://givingtuesday.ua/statti/rodyna-tereshhenkiv-czukrovi-magnaty-ta-meczenaty-yaki-zminyly-kyiv>
5. Енциклопедія історії України. Економічна політика уряду. Промисловий переворот URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-572-1/100.pdf>
6. Кульчицький С.В.Залізничне будівництво в Україні 19 – початку 20 століть. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zaliznychne_budivnuctvo_v_Ukr
7. Історія міст і сіл Української РСР. Початок робітничого і соціал-демократичного руху. URL: https://ukrssr.com.ua/kiyiv/pochatok-robitnichogo#google_vignette
8. Pidru4nik. Робітничий рух в Україні 1905-1907 рр.. URL: https://pidru4niki.com/16801028/istoriya/robitnichiy_ruh_ukrayini_1905-1907#google_vignette
9. Studies. Основні риси економічного розвитку України на початку XX ст. URL: <https://studies.in.ua/istoriya-ta-kultura-ukrayini/4025-osnovn-risi-ekonomchnogo-rozvitku-ukrayini-na-pochatku-hh-st.html>
10. Освіта.UA. Специфіка реалізації сталинської аграрної реформи на Правобережжі. Реферат. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/history/322>